

Володимир ПІЛЕЦЬКИЙ

**ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ВІДДІЄСЛІВНІ ІМЕННИКИ
І ПРИКМЕТНИКИ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ
(проблеми творення та функціонування)**

У статті розглянуто дієслова з тотожними коренями та різними афіксами в сучасній українській науково-технічній термінології. Вказано на недоречність ужитку дієслів з постфіксом -ся на позначення самочинних процесів, якщо в літературній мові існують коротші назви – дієслова без постфіксів. Розглянуто засоби словотворчого засвоєння іншомовних дієслів у різних терміносистемах і описано способи уникання іншомовних суфіксів у запозичених термінах. Запропоновано шляхи заміни росіянізмів серед науково-технічних термінів-найменувань опрідметнених дій. Проаналізовано також структуру і творення процесових (віддієслівних) прикметників, які вказують на активну і пасивну здатність.

Ключові слова: українська науково-технічна термінологія, спільнокореневі дієслова з різними афіксами, віддієслівні іменники, росіянізми, віддієслівні прикметники, що вказують на активну і пасивну здатність, семантика та функціонування.

Постановка проблеми. Мовна специфіка сучасного українського терміна ще не стала предметом спеціального наукового дослідження лінгвістів. Вони здебільшого розглядають український термін як особливий знак серед лексем національної мови або використовують його як об'єкт для ілюстрації теоретичних засад загального термінознавства. Тому українські мовознавці особливу увагу звертають на семантику терміна й особливості вияву парадигматичних відношень (синонімних, омонімних, паронімних і родо-видових) у термінній лексиці, а також на пошуки доказової бази, що ілюструє таку фундаментальну властивість терміна, як тенденція до однозначності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало місця в різноманітних дослідженнях займає етимологія і словотвірна будова термінів, що належать до різноманітних терміносистем, а також історія формування найменувань спеціальних понять. Тематичні обрії українського термінознавства розширюють недавні монографічні дослідження, де внутрішньомовні чинники розвитку терміносистем пов'язано з теорією мовного планування [2], детально проаналізовано роль і місце греко-латинських коренів у різноманітних терміносистемах [8] чи розвиток термінології пов'язано з лінгвоцидом української мови в ХХ ст. [6; 12].

Півторасталітня історія наукового терміна в новій українській літературній мові однак засвідчує, що серед основних питань термінознавства, як і літературної мови загалом, чи не на перше місце завжди висувалась проблема відбору з найрізноманітніших варіантів і органічного входження терміна в лексичну підсистему національної мови. І якщо нове загальноживане слово часто виникало в мові спонтанно, то відбір спеціального слова вимагав опрацювання критеріїв входження в загальнолітературну мову й окрему терміносистему.

Дискусії в різноманітних термінознавчих студіях останніх років засвідчують, що чи не найважливішою проблемою сучасного українського термінознавства залишається питання, як зберегти національний дух української термінології за умов широких глобалізаційних процесів сучасності. Цікаво, що саме вибір серед можливих термінів найбільш цікавить термінологів-практиків, особливо українську науково-технічну інтелігенцію. Найгарячіші дискусії відбуваються саме із приводу найбільш прийнятних назв спеціальних понять з ряду дублетних найменувань, серед яких чільне місце займають різноструктурні дієслова та похідники від них.

Серед власне лінгвістичних труднощів, пов'язаних з розбудовою українських термінів-дієслів та похідних іменників і прикметників, що містять специфічні національномовні риси, принаймні на сьогодні можемо виділити такі дискусійні питання: а) творення і вживання дієслів, що називають самочинні процеси, в науково-технічній термінології; б) способи і засоби словотворчого засвоєння іншомовних термінів-дієслів та віддієслівних прикметників; в) шляхи усунування нав'язаних українській мові в 30-ті роки минулого століття властивих російській мові моделей творення віддієслівних термінів-іменників; г) структура і способи творення процесових (віддієслівних) прикметників, які вказують на два типи властивостей: здатність піддаватись дії (пасивну здатність) і спроможність виконувати дію чи формувати процес (активну здатність). Можливим шляхам вирішення названих вище проблем і присвячено цю розвідку.

Її *метою* є:

– дослідити сучасні назви примусових та самочинних процесів у науково-технічній термінології та вказати на можливі альтернативні засоби творення відповідних найменувань;

– проаналізувати шляхи словотвірного пристосування іншомовних термінів-дієслів у сучасній українській мові;

– виявити роль і місце віддієслівних іменників-росіянізмів у сучасній українській науково-технічній термінології;

– описати будову і способи творення термінів-прикметників, що вказують на здатність предмета піддаватися дії, тобто пасивну здатність.

Виклад основного матеріалу.

1. Дієслова та їхні похідники, що описують примусові та самочинні процеси.

Семантика та функціонування різних станових форм дієслів у наукових текстах неодноразово були предметом аналізу українських науковців [1; 4; 5;

9; 10]. Передусім дослідники звертали особливу увагу на потребу надавати перевагу реченням з дієсловами активного стану й уникати конструкцій із предикативами пасивного стану з постфіксом *-ся*. Однак поза належною увагою фахівців залишалася взаємодія форм активного й пасивного стану із двома іншими становими дієслівними формами – дієсловами зворотно-середнього та нульового стану, а також не були об'єктом спеціального аналізу віддієслівні прикметники, що передають: а) здатність бути підданим дії (*інтегровний, йонізовний, (з)руйновний, синтезовний, фільтровний*); б) призначення виконувати дію (*інтегрувальний, йонізувальний, синтезувальний, фільтрувальний*); в) здатність виконувати дію (*йонізівний, руйнівний, фільтрівний*).

На практиці це призводить і до широкого розповсюдження пасивних конструкцій у науково-технічних текстах, і до витіснення значної частини притаманних українській мові дієслів нульового стану та похідних іменників (на взірець *більшати – більшання*) та прикметників (на взірець *йонізувати – йонізовний, знищити – знищений*).

Грамотичне оформлення слів, пов'язаних із самочинними та примусовими процесами, рясніє, на жаль, за давніми системними спотвореннями, що постали, зокрема, під впливом позанаукових чинників (див., наприклад, [5]). Однією з найпоширеніших помилок є вживання афікса *-ся* в дієсловах, що називають лише примусову дію і аж ніяк не можуть позначати дію самочинну. Навіть у СУМі бачимо дивні утвори: *репресуватися, експропіюватися, уособлюватися, уярмлюватися, очолюватися, симулюватися, ув'язнюватися, підбурюватися, упоюватися, перемагатися* тощо. Майже звичними в науковій та технічній мові стали префіксально-суфіксально-постфіксальні пасивно-якісні дієслова на взірець *спричинюватися, оброблятися, розроблюватися, вироблятися, ви[від/пере/при/до/про]мірюватися*, які висловлюють статичну ознаку предмета, що підлягає впливові іншого предмета. Перші зумовлені впливом російських граматичних конструкцій з дієсловами пасивного стану у функції присудків. Другі ж часто-густо є словотвірними кальками відповідних російських пасивно-якісних дієслів (*увеличиваться – збільшуватися*).

Усувати ці не властиві українській мові дієслівні терміни на *-ся*, нав'язані репресивним способом (передусім спеціальними пунктами сумнозвісних бюлетенів), – важлива проблема підвищення культури наукового мовлення (марно сподіватися, що вона відпаде сама собою). Ось деякі приклади невластивого вживання дієслів, що позначають примусові процеси, замість притаманних дієслів зі значенням процесів самочинних:

Так часто уживають

*виروضуватися / вироститися,
відрощуватися / відроститися;
зروضуватися / зроститися
висинюватися / висинитися, підсинювати /
підсинитися, насинюватися / насинитися /
пересинюватися / пересинитися*

Так належить уживати

*виростати / вирости,
відростати / відрости;
зростатися / зроститися
синіти / посиніти,
синішати / посинішати*

<i>висушуватися / висушитися, засушуватися / засушитися вичорнюватися / вичорнитися, зачорнюватися / зачорнитися, підчорнюватися / підчорнитися віддалюватися / віддалитися (про відстань) вкорочуватися / вкоротитися, скорочуватися / скоротитися (про розмір) гостритися / загостритися / вигостритися / нагостритися заморожуватися / заморозитися, на[під/об/пере/ви/при/про]морожуватися / на[під/об/пере/ви/при/про]наморозитися затуплюватися / затупитися, притуплюватися / притупитися зацільнюватися / зацільнитися, уцільнюватися / уцільнитися збільшуватися / збільшитися зближуватися / зблизитися зволожуватися / зволожитися звужуватися / звузитися зменшуватися / зменшитися зміцнюватися / зміцнитися знижуватися / понизитися, понижуватися / понизитися</i>	<i>сохнути / засихати / висихати // вис(о)хнути / засохнути чорніти / почорніти, чорнішати / почорнішати (так само інші кольори) дальшати / подальшати коротшати / покоротшати гострішати / погострішати замерзати / замерзнути, на[під/об/пере/ви/при/про]мерзати / на[під/об/пере/ви/при/про]мерзнути тупішати / потупішати цільнішати / поцільнішати більшати / побільшати ближчати / поближчати воложчати / поволожчати вужчати / повужчати менишати / поменишати міцні(ша)ти / поміцні(ша)ти нижчати / понижчати</i>
<i>кристал(із)уватися / скристал(із)уватися нарощуватися / нароститися охолоджуватися / охолонитися підвищуватися / підвищитися підпалюватися / підпалитися; спалюватися / спалитися погіршуватися / погіршитися подовжуватися / подовжитися покращуватися / покращитися поліпшуватися / поліпшитися пом'якшуватися / пом'якшитися, зм'якшуватися / зм'якшитися посилюватися / посилитися, підсилюватися / підсилитися послаблюватися / послабитися потовщуватися / потовщитися, стовщуватися / стовщитися продовжуватися / продовжитися розириюватися / розширитися сповільнюватися / сповільнитися, уповільнюватися / уповільнитися</i>	<i>кристаліти / скристаліти наростати / нарости холонутися / охолонутися вищати / повищати займатися / зайнятися; горіти / згоріти гіршати / погіршати довшати / подовшати крацати / покращати ліпшати / поліпшати м'якшати / пом'якшати сильнішати / посильнішати слабшати / послабшати товщати / потовщати, товстішати / потовстішати (розмір) довшати / подовшати; (процес) тривати ширшати / поширшати повільнішати / сповільнішати</i>

2. Словотворче засвоєння іншомовних термінів-дієслів.

Ще одним проблемним питанням взаємодії різноструктурних дієслів зі спільним коренем є словотворче оформлення запозичених термінів. Додавання інтерфікса до суфікса *-ува-* може призводити до появи дублетних найменувань (еволюціювати – еволюціонувати) або ж змінювати семантику похідного дієслова (каналувати – каналізувати).

Українська мова зазвичай запозичує основу іншомовного терміна-дієслова й українізує його, додаючи свої афікси. Але часто ми беремо готові дієслова разом із чужомовними суфіксами, що у вихідній мові служать для творення відповідних частин мови, а в українській – жодної семантичної навантаги не несуть, лише роблять дієслова довшими та немилозвучнішими. Ми майже позбулися суфікса *-ур-* (*-ір-*), що в словах, запозичених з німецької мови, відповідає дієслівному суфіксові *-ieren* (ремонтувати, а не ремонтувати). Так само відбувається усунування іншомовного суфікса *-он-* у прикметникових та дієслівних похідниках від запозичених іменників, що не містять цього суфікса в сучасній українській мові:

запозичений іменник	прикметник / дієслово	неправильне дієслово
акція (<i>action</i>)	акційний / акціювати	акціонувати
еволюція (<i>evolution</i>)	еволюційний / еволюціювати	еволюціонувати
колекція (<i>collection</i>)	колекційний / колекціювати	колекціонувати
кондиція (<i>condition</i>)	кондиційний / кондиціювати	кондиціонувати
позиція (<i>position</i>)	позиційний / позиціювати	позиціонувати
санкція (<i>sanction</i>)	санкційний / санкціювати	санкціонувати
секція (<i>section</i>)	секція / секційний / секціювати	секціонувати
селекція (<i>selection</i>)	селекційний / селекціювати	селекціонувати
фракція (<i>fraction</i>)	фракційний / фракціювати	фракціонувати
функція (<i>function</i>)	функційний / функціювати	функціонувати

Дещо розмаїтіша ситуація із запозичуванням слів з англійським дієслівним суфіксом *-ize-*, що в українських словах набуває форми *-із-* (*-из-*). У деяких випадках слова із цим суфіксом і без нього мають різні значення:

(з)активувати (*програму, речовину* тощо – *запустити в дію, надати нових властивостей*) – (з)активізувати (*діяльність* тощо – *збільшити активність*);

йонувати (*вводити йони*) – йонізувати (*перетворювати на йони*);

каналувати (*створювати чи відокремлювати канали, зокрема в електроніці та радіотехніці*) – каналізувати (*проводити каналізацію*);

екранувати (*затуляти екраном, захищати*) – екранізувати (*знімати кіно*);

гармоніювати (*бути в гармонії*) – гармонізувати (*приводити у відповідність*);

телефонувати (*розмовляти телефоном*) – телефонізувати (*створювати телефонний зв'язок*);

конвеєрувати (*пересилати конвеєром*) – конвеєризувати (*створювати конвеєра*).

Іноді цей суфікс указує на надавання / набування нової властивості чи стану: *(де)натуралізувати, (з)матеріялізувати, (з)нейтралізувати, (з)локалізувати, (з)реалізувати, (з)амортизувати, (з)раціоналізувати, (за/по)схематизувати* тощо. Він доречний у похідниках від іменників, що вже мають його у своєму складі (*аналіз – аналізувати*), чи в українських відповідниках тих іншомовних дієслів, у яких суфікс *-из-/-із-* виникає унаслідок чергування (*математика – (з)математизувати, ботаніка – (з)ботанізувати, електрика – (на)електризувати, автоматика – (з/по)автоматизувати* тощо).

Водночас цей суфікс, безперечно, надлишковий у дієсловах, що походять від власних назв – *(гальванувати, мерсерувати, пастерувати, рентгенувати, шампанувати)*, а також від іменників, що не мають власних суфіксів (*стандарт – (за)стандартувати, магнет – (на/за)магнетувати, вітамін – (на/по)вітамінувати, карбон – (по)карбонувати, каталог – (по)каталогоувати, катетер – (по/за/с)катетерувати, паспорт – (за)паспортувати, синхрон(ність) – (за)синхронувати, шаблон – (за)шаблонувати* тощо).

3. Віддієслівні іменники-росіянізми.

Певна частина українських дослідників у своїй науковій галузі під росіянізмами розуміє слова, що містять не притаманні сучасній українській літературній мові корені або афікси (суфікси чи префікси), хоч такі лексеми можуть бути широко розповсюджені в будь-якій терміносистемі. Якщо українські терміни (навіть поморфемно) перекладені з російської, тобто скальковані за російськими взірцями, але їх морфемний склад не суперечить будові українського слова, такі похідники сучасні носії української наукової мови цілковито сприймають і здебільшого їх не обговорюють.

Українська технічна інтелігенція активно відкидає утворені від дієслів назви опрідметнених дій з суфіксом *-к(-а)*: *ковка, рубка, поліровка, штамповка*. Такі росіянізми переважно замінюють іменниками на *-ння* (*кування, рубання, полірування, штампування*), хоч інколи використовують і похідники іншого структурного типу, зокрема безсуфіксні іменники: *возгонка – узгін, гонки – перегони*. Часто-густо цю тенденцію доводять до абсолюту і намагаються замінити будь-які українські слова, утворені з допомогою суфікса *-к(-а)*, що суперечить давній українській традиції використовувати цю морфему для називання дій, а не тільки їх наслідків. Таке відштовхування від російської мови призводить до появи ряду немилозвучних слів, як, наприклад, з коренем *роб*: *обробляння, розробляння, перероблення* тощо. Наперекір рекомендаціям назва *обробка* побутує в науково-технічних текстах і вказує передусім на дії над металами. Чомусь у поле зору українських інженерів не потрапляє сільськогосподарський термін *обробіток*, що його можна було б у цьому разі використати. Замість *розробляння стандартів* можна сказати *опрацювання стандартів*. Проте цілком природними в сучасних українських текстах є деякі давноутворені назви дій з суфіксом *-к(-а)*: *оцінка, перевірка, поведінка*.

Існує тенденція замінити деякі назви найпростіших технічних засобів з суфіксом *-ушик(-а)* на українські похідники іншої будови: *ловушка* – *уловлювач*. Але спроби вживати замість російської *катушки* позиченого з німецької мови слова *шпуля* не підтримано. Не вдається витіснити із технічної термінології поширеного терміна *установка*, хоч у сучасній літературній мові його можуть заступити *агрегат*, *устаткування*, *пристрій*, *механізм* і напівзабуте слово *устава*.

Зацікавлення дослідників викликають і спроби замінити корені ряду слів. Тут повчальна доля трьох коренів – *плав*, *скор* і *ключ*, які притаманні і українській, і російській мовам, але їх словотворчі потенції в обох відрізняються. У науково-технічних текстах продовжують широко вживати похідники від дієслів з коренем *плав*, що можуть означати перехід з одного агрегатного стану в інший (*плавитися*) або технологічну операцію, спрямовану на таку зміну (*плавити*). Окремі дослідники вказують на неукраїнськість такого терміновжитку, бо в нашій мові *віск*, *сало* чи інша тверда речовина не *плавиться*, а *топиться*. *Плавити* (тобто *сплавляти*) можна дерево по річці. Тому природними українськими відповідниками росіянізмів з названим коренем є похідники з коренем *топ*: *топити*, *стоп*, *розтоп* (а не *плавити*, *сплав*, *розплав*). Корінь же *скор* і в сучасній літературній мові широко побутує, зокрема маємо його в складі прислівника *скоро*. Мовна ж свідомість ряду українських інтелектуалів, насамперед фізиків і математиків, пов'язує його із широко розповсюдженим російським *ускорением*, наслідком чого стала заміна *прискорення* *привидшенням* і зміна кореня в споріднених термінах. Правда, свою роль зіграли і системні зв'язки з базовим терміном *швидкість*. Корінь *ключ* вже давно усунуто з електротехнічних термінів і замінено на *мк(мик)*: не *включати*, а *вмикати*, відповідно не *включити*, а *увімкнути*. Але омонімний корінь широко використовують для називання сторонніх тіл у якомусь середовищі (*включення*), хоч для такого терміна легко утворити український відповідник, наприклад *вкраплення*.

Автори новочасних російсько-українських термінних словників досягли успіхів у виявленні та перекладі термінів, семантичний обсяг яких в обох мовах не збігається. Наприклад, детально описано українські відповідники російського *заключение*: це і *укладання* (договору) і *підписання* (пакту) і *ув'язнення*, і *взяття* (в дужки), тобто спостерігаємо розходження в перекладі залежно від терміносистеми. Детально описано російські терміни на *-ен(-ие)*, яким в українській мові відповідають похідники від дієслів доконаного і недоконаного виду (*облучение* – *опромінювання* і *опромінення*). Однак ще й досі нема згоди щодо перекладу окремих багатозначних російських лексем. Математики вирізняють у російському терміні *определение* два значення (1. Означування. 2. Числове значення) і перекладають його двома українськими відповідниками – *означення* і *визначення*. Мовознавці ж, які частіше використовують перше значення, поруч із назвою *дефініція* вживають синонім *визначення*, що є семантичною калькою з російського *определение*, хоч традиційно використовують озна-

чення як назву одного з видів синтаксичних зв'язків. Незважаючи на те, що російський термін *колебание* має близькозвучний український відповідник *коливання*, для позначення різновидів цього явища в українській мові можна використати *хитання* і *гойдання*, хоч частіше обмежуються загальною назвою.

Досить велика частина термінокористувачів не відчуває неприродності ряду коренів або афіксів в українських відповідниках російських лексем. Зокрема живцем узято або дещо видозмінено російські терміни в українських назвах *грунтівка* (рос. *грунтовка*), *випряжка* (рос. *вытяжка*), *повірка* (рос. *поверка*) і інших термінах.

4. Прикметники, що вказують на пасивну здатність.

Віддієслівні прикметники, що називають здатність бути підданим дії (*інтегрований, йонізований, (з)руйнований, синтезований, фільтрований*); призначення виконувати дію (*інтегрувальний, йонізувальний, синтезувальний, фільтрувальний*), здатність виконувати дію (*йонізований, руйнівний, фільтрівний*), неодноразово аналізував Віталь Моргунюк [8]. Згадані прикметники найчастіше утворюємо від префіксових перехідних дієслів, додаючи суфікс *-н-* до дієслівного кореня, якщо він закінчується на приголосний: *змін-и-ти / змін-н-ий, згин-а-ти / згин-н-ий, вигой-і-ти / вигой-н-ий, стис-ну-ти / стис-н-ий, розв'яз-а-ти / розв'яз-н-ий, розгад-а-ти / розгад-н-ий, передбач-и-ти / передбач-н-ий*. Якщо дієслівний корінь закінчується на голосний, між коренем і суфіксом постає звук в: *розли-ти / розли-в-ний, зли-ти / злив-н-ий, розсу-ну-ти / розсу-в-ний*. Якщо суфікс *-н-* з якихось причин не може поєднатися з кінцевим приголосним дієслівного кореня, добираємо видову пару й утворюємо прикметника від неї: *перевести / перевод-и-ти / перевід-н-ий, перенести / перенос-и-ти / перенос-н-ий*.

Коли ж і надалі ми не можемо утворити прикметника (точніше, виходить щось немилозвучне та коструbate, як-от: **вгамувати – *вгамний, порівняти – *порівнний, знищити – *знищний*), тоді можна утворити дієприкметника і перетворити його на прикметника. Це можна зробити у три способи: а) від дієприкметника відтяти кінцевий голосний а і додати суфікса *-н-*: *вгамувати – вгамований – вгамовний*; б) суфікс *-н-* додати до дієприкметника без змін останнього: *порівняти – порівняний – порівнянний, знищити – знищений – знищенний, узагальнити – узагальнений – узагальненний*; в) перетворити дієприкметника на прикметника, змінивши місце наголосу: *варений – варéний, пéчений – печéний* або використати дієприкметника без змін: *комбінований, мішаний*.

У разі в) постає питання, що досить часто спричиняє дискусію: чи не варто замість прикметників у двослівних найменуваннях об'єктів дій просто вживати дієприкметники? Наша відповідь – ні, бо прикметник указує на сталу дійову ознаку, а дієприкметник – на тимчасову. Тому, використовуючи дієприкметники в обох функціях, ми наперед погоджуємося зі співіснуванням у мовній свідомості українського науковця багатозначного слова. Безпрефіксові дієприкметники у функції прикметника вказують на сталу ознаку, через що їх доречно використовувати без префікса (*Вáрена картопля – улюблена страва*

багатьох українців. На сцені стояв мішаний хор. У комбінованій структурі відбувається більше складних переходів, ніж у простій), тоді як у функції дієприкметника вони вказують на тимчасову ознаку і потребують префікса та залежного слова (На столі парувала щойно зварена картопля. Щойно змішаний розчин ще не набув однорідного забарвлення. Скомбінована в такий спосіб структура має вищу симетрію, ніж її складники). «Чистий» безпрефіксовий дієприкметник означає, як пише В. Моргунюк, «перебування в стані дії»: *варений* – це той, що його саме зараз варять тощо.

Випадки а) та б) треба заналізувати дещо докладніше. Проблема полягає в тім, що прикметники із суфіксами *-овн-*, *-енн-* та *-анн-* в загальній мові не надто поширені. Інверсійний словник української мови [3] подає 33 таких прикметники з суфіксом *-овн-* (серед них *завойовний*, *(не)виліковний*, *(не)застосовний*, *(не)з'ясовний*, *(не)спростовний* тощо), 34 слова із суфіксом *-енн-* (*явленний*, *(не)спалений*, *(не)дозволений*, *(не)легкоздійснений*, *(не)пояснений*, *(не)збагнений* та 14 слів із суфіксом *-анн-* (*нездоланий*, *(не)пізнаваний*, *неописаний*, *недоторканий* тощо). Цікаво, що деякі слова – *незчислений*, *незлічений*, *нескінчений* – подано лише з префіксом *не-*, хоча в науковій літературі, зокрема математичній, ці прикметники без префікса *не-* мають надзвичайно високу частотність ужитку і є складниками деяких засадничих терміносполук.

У сучасній науковій (тобто великою мірою «книжній») мові таких слів значно більше, ніж у мові загальнолітературній, бо вона потребує коротких способів опису відповідних процесових властивостей. Коли для називання понять, що вказують на здатність предмета бути підданим дії, використовуємо прикметники, то замість розлогих конструкцій із підрядними реченнями, що роблять тексти кострубатими та важкочитними, одержуємо зручні для вжитку двослівні сполуки. Тому поряд із історичними міркуваннями треба зважити на теперішню мовну практику – всупереч тривалому втручанню позанаукових чинників, що завадили нормальному розвитку наукової мови, зокрема попри приписи сумнозвісних репресивних термінологічних бюлетенів (див., наприклад, [6] та перелік бюлетенів, наведений у цій статті), мова відновлює притаманні їй словотворчі моделі, наслідком чого стає гнучкість у висловлюванні найскладніших процесових понять. Попри те, що у бюлетенях 30-их рр. слова із суфіксом *-ов-* (та *-овн-*), особливо під наголосом, було оголошено «полонізмами» і фактично заборонено вживати, такі слова масово існують і постають у науковій мові. Існує нагальна потреба розрізняти видові поняття суб'єктів та об'єктів дій, через що, наприклад, ті українські науковці, що є природними носіями мови, самі того не помічаючи, легко утворюють та вживають віддієслівні прикметники з відповідними суфіксами, що відповідають властивим українським моделям словотворення. Сучасну наукову літературу важко собі уявити без слів типу *нехтовний*, *прогнозовний*, *інтегровний*, *регульовний*, *злічений*, *скінчений* тощо. Чимало утворених за такою моделлю термінів програмової інженерії, що є відповідниками англійських слів на *-able* та *-ible*, містить, наприклад, англо-український словник термінів з математики та кібернетики [7].

Поширена практика вживати замість таких слів дієприкметники вносить неоднозначність, що не надто помітно в загальній мові, однак суттєво ускладнює розуміння наукового тексту, особливо коли йдеться про аналіз перебігу реальних процесів та дій.

Віддієслівні прикметники з суфіксом *-овн-* та пасивні дієприкметники минулого часу в двослівних найменуваннях об'єктів дії різняться семантично: *нехтовний член* – це той, що його можна викинути будь-коли, а *нехтуваний член* – це той, що ми його викидаємо у даному випадку; *регульовний* – такий, що його можна регулювати тоді, коли треба, а *регульований* – це той, що ми його регулюємо саме зараз; *інтегровний* – той, що його можна проінтегрувати (і на то є низка критеріїв), *інтегрований* – той, що його інтегрування є предметом даного допису.

Різняться похідники семантикою і в іншому випадку: коли належить утворювати прикметники від префіксових чи безпрефіксових дієслів (доконаного чи недоконаного виду). Якщо йдеться про те, що може відбуватися процес, тоді утворюємо прикметника від безпрефіксового дієслова недоконаного виду: *контрольовний, керовний, регульовний, прогнозівний*. Коли нас цікавить можливість досягти результату, прикметника утворюємо від префіксового дієслова доконаного виду: *здійснений, виконаний, узагальнений, скасований, вилікований, (не)доторканий*.

Завважимо також, що українська мова поступово усуває скальковані з англійської через посередництво російської мови прикметники на позначення пасивної здатності із суфіксом *-абельн-*: *(не)читабельний, (не)презентабельний, (не)транспортабельний, (не)комунікабельний* тощо. Натомість вона відновлює (чи творить наново) слова з такою самою функцією за допомогою українських словотворчих суфіксів: *(не)читний, (не)презентовний, (не)транспортівний, (не)комунікований* тощо.

Прикметники, що вказують на *призначення* виконувати дію чи *здатність / властивість* виконувати дію (*активну* здатність), згідно з настановами вже згаданих репресивних бюлетенів, зазнали подвійного тиску. З одного боку, їх інтенсивно заміняли активними дієприкметниками, через що, попри вже добре відому тенденцію не вживати активні дієприкметники у невластивій їм функції, тексти, зокрема рекламні, ще й досі рясніють перлами на взірць «охолоджуючий напій» (замість *охолоджувальний*), «керуючий пристрій» (замість *керівний*), «фіксуєчий засіб» (замість *фіксувальний*) тощо. З іншого боку, з мови примусово вилучено віддієслівні прикметники з суфіксом *-івн-*. «Вижили» (*принаймні у словниках*) лише кілька: *рятівний, панівний, руйнівний, гальмівний, будівний, чарівний, фільтрівний, засівний, гартівний, нищівний*.

На сьогодні вже майже зовсім втрачено відчуття семантичної відмінності між спільнокореновими прикметниками, що означають призначення до певної функції / дії (*рятувальний човен, фільтрувальний пристрій, гартувальний розчин, коксувальна піч*) та здатність / властивість виконувати дію (*рятівна соломинка, фільтрівний ґрунт, йонізівне проміння, гартівне середовище*). Прикмет-

ники, що вказують на призначення до дії, переважно творяться додаванням до дієслівної основи суфікса *-льн-* (*чита-льн-ий, роздава-льн-ий, фільтрува-льн-ий, гостри-льн-ий, дої-льн-ий*), а прикметники, що означають здатність предмета виконувати дію – передусім додаванням суфікса *-івн-* до дієслівного кореня (*гарт-ува-ти – гарт-івн-ий, руйн-ува-ти – руйн-івн-ий, нищ-и-ти – нищ-івн-ий*) (хоч деривацію більшості із прикметників другого типу можна розглядати по-іншому: якщо прикметник творимо від дієслова з суфіксом *-ува-*, то від останнього відтинаємо кінцевий голосний а, а звук у чергується з і: *гарт-ув(а)-ти – гартівний*).

Висновки. Проведений вище аналіз словотвірної будови та функціонування спільнокореневих дієслів та віддієслівних іменників і прикметників у сучасній українській науково-технічній термінології дає підстави для таких висновків.

1. Необхідно усувати дієслова з кінцевим *-ся* в науково-технічній термінології тоді, коли на позначування самочинного процесу, пов'язаного зі зміною *геометричних розмірів* чи *якості/властивості*. У сучасній українській науково-технічній термінології зазвичай використовують кальку російського пасивно-якісного дієслова з постфіксом *-ся*, а тим часом існує коротша назва цього ж таки процесу – дієслово нульового стану без постфікса.

2. Уважне ставлення до семантики запозичених різноструктурних дієслів зі спільним коренем у сучасній українській науково-технічній термінології дасть нам змогу позбутися семантично порожніх іншомовних морфемних складників що стали розповсюдженими в різних підсистемах науково-технічної термінології. Необхідно словотворчо пристосовувати іншомовні терміни-дієслова до словотворчої системи української мови, наслідком чого зазвичай стає скорочення довжини терміна і розширення його словотворчих можливостей. Завдяки цьому сама система словотворення стає стрункішою та логічнішою, а українська наукова та технічна мова – прозорішою та виразнішою.

3. Системне вивчення росіянізмів у різних терміносистемах необхідне не тільки щоб з'ясувати роль і місце таких слів, а й для упорядкування окремих фрагментів лексичної системи сучасної української літературної мови. Поширеність терміна через значну зросійщеність ряду терміносистем не може бути єдиним критерієм нормотворчих процесів у термінології. На перше місце висувається системотворчий чинник: найбільш придатним для називання спеціального поняття може виявитися не росіянізм чи скалькований термін, а позичена із загальнолітературної мови або спеціально утворена з українських морфем лексема, що здатна творити похідники, забезпечуючи мовне вираження системних понятійних зв'язків.

4. Попри невелику поширеність прикметників, що вказують на пасивну здатність, в загальнолітературній мові, наукова мова їх гостро потребує, а тому й активно продукує, бо носії фахової мови прагнуть стислих та точних засобів висловлювання абстрактних та вузькофахових видових процесових понять. Науковці творять термінні прикметники інтуїтивно, силою свого мовного чуття. Нові віддієслівні прикметники з нібито малопродуктивними в

загальнолітературній мові суфіксами *-овн-*, *-енн-*, *-анн-* дедалі частіше з'являються у фахових словниках та науковій літературі. Наш аналіз свідчить, що ці прикметники утворювано згідно з притаманними українській мові словотворчими моделями і що такі моделі можуть бути високопродуктивними в науковій мові, зокрема в описах нових явищ та пов'язаних із ними понять.

Література

1. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : [зб. наук. праць]. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 11–14.
2. Д'яков А. С. Основи термінотворення : Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 216 с.
3. Інверсійний словник української мови / [за ред. С. П. Бевзенко]. – К. : Наук. думка, 1985. – 811 с.
4. Карпіловська Є. Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя / Євгенія Карпіловська, Ольга Кочерга, Євген Мейнарович // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2004. – № 503. – С. 3–8.
5. Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові / І. М. Кочан ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 520 с.
6. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні : зовнішня історія української мови / Віктор Кубайчук. – К. : К.І.С., 2004. – 176 с.
7. Мейнарович Є. Англійсько-український словник. Математика та кібернетика / Євген Мейнарович, Мирослав Кратко. – К. : Перун, 2010. – 560 с.
8. Моргунюк В. Творення, вживання та йменування слів, яким властива категорія виду / Виталь Моргунюк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 20–25.
9. Непийвода Н. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Наталія Непийвода. – К. : Міжнар. фін. агенція, 1997. – 303 с.
10. Рожанківський Р. Зведення правил унормування української фахової мови / Роман Рожанківський // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 203–209.
11. Таланчук П. М. Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи / П. М. Таланчук. – К.; Л. : Ун-тет «Україна», 2006. – 664 с.
12. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду : Док. і матеріали / [упоряд. Л. Масенко та ін.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 399 с.
13. Ярема С. На теми української наукової мови / Степан Ярема. – Л. : Українське т-во з механіки руйнування матеріалів, Львівське крайове братство «Рідна школа», Наукове тов-во ім. Т. Шевченка, 2002. – 44 с.

References

1. Horodenska K. Syntaksychna spetsyfika ukraïnskoi naukovoï movy / Kateryna Horodenska // Ukraïnska terminolohiia i suchasnist : [zb. nauk. prats]. – K. : KNEU, 2001. – Vyp. IV. – S. 11–14.
2. Diakov A. S. Osnovy terminotvorennia : Semantychni ta sotsiolinhvistychni aspekty / A. S. Diakov, T. R. Kyiak, Z. B. Kudelko. – K. : Vyd. dim «KM Academia», 2000. – 216 s.
3. Inverziinyi slovnyk ukraïnskoi movy / [za red. S. P. Bevzenko]. – K. : Nauk. dumka, 1985. – 811 s.
4. Karpilovska Ye. Strukturni zminy ukraïnskoi naukovoï terminolohii protiahom dvadtsiatoho storichchia / Yevheniia Karpilovska, Olha Kocherha, Yevhen Meinarovych // Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhnik». Seriia «Problemy ukraïnskoi terminolohii». – 2004. – № 503. – S. 3–8.
5. Kochan I. M. Dynamika i kodyfikatsiia terminiv z mizhnarodnymy komponentamy u suchasniï ukraïnskii movi / I. M. Kochan ; Lvivskyi natsionalnyi un-t im. Ivana Franka. – L. : VTs LNU im. I. Franka, 2004. – 520 s.
6. Kubaichuk V. Khronolohiia movnykh podii v Ukraini : zovnishnia istoriia ukraïnskoi movy / Viktor Kubaichuk. – K. : K.I.S., 2004. – 176 s.
7. Meinarovych Ye. Anhliïsko-ukraïnskyi slovnyk. Matematyka ta kibernetyka / Yevhen Meinarovych, Myroslav Kratko. – K. : Perun, 2010. – 560 s.
8. Morhuniuk V. Tvorennia, vzhvyannia ta ymenuvannia sliv, yakym vlastyva katehoriia vydu / Vytal Morhoniuk // Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhnik». Seriia «Problemy ukraïnskoi terminolohii». – 2008. – № 620. – С. 20–25.
9. Nepyivoda N. Mova ukraïnskoi naukovo-tekhnichnoi literatury (funktsionalno-stylistychnyi aspekt) / Nataliia Nepyivoda. – K. : Mizhnar. fin. ahentsiia, 1997. – 303 s.
10. Rozhankivskyi R. Zvedennia pravyl unormuvannia ukraïnskoi fakhovoï movy / Roman Rozhankivskyi // Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhnik». Seriia «Problemy ukraïnskoi terminolohii». – 2002. – № 453. – S. 203–209.
11. Talanchuk P. M. Normy ukraïnskoi naukovo-tekhnichnoi movy. Tlumachnyi slovnyk terminiv z vydavnychoi, polihrafichnii ta pakuvalnoi spravy / P. M. Talanchuk. – K.; L. : Un-tet «Ukraina», 2006. – 664 s.
12. Ukraïnska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu : Dok. i materialy / [uporiad. L. Masenko ta in.]. – K. : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akad.», 2005. – 399 s.
13. Yarema S. Na temy ukraïnskoi naukovoï movy / Stepan Yarema. – L. : Ukraïnske t-vo z mekhaniky ruinuvannia materialiv, Lvivske kraiove bratstvo «Ridna shkola», Naukove tov-vo im. T. Shevchenka, 2002. – 44 s.

Пилецкий Владимир. Глагольные формы и отглагольные существительные в научно-технической терминологии (проблемы образования и функционирования). В статье рассмотрены глаголы с тождественными корнями и различными аффиксами в современной украинской научно-технической терминологии. Указано на неуместность употребления глаголов с постфиксом -ся для обозначения произвольных процессов, если в литературном языке существуют более короткие названия-глаголы без постфиксов. Предложены пути замены росиянизмов-наименований опредмеченных действий. Проанализированы также структура и образование процессуальных (отгла-

гольных) прилагательных, указывающих на два типа свойств: пассивную и активную способность.

Ключевые слова: украинская научно-техническая терминология, однокоренные глаголы с разными аффиксами, отглагольные существительные, россиянизмы, отглагольные прилагательные, указывающие на активную и пассивную способность, семантика и функционирование.

Piletskyj Volodymyr. Verbal forms and verbal nouns and adjectives in scientific and technical terminology (derivational and functional problems). The semantics and functioning of verbs with similar roots and various affixes in modern Ukrainian scientific and technical terminology have been discussed. The irrelevance of using of verbs with postfix *-ся* for denomination of spontaneous processes if shorter names exist in literary language has been pointed out. The ways of derivative adaptation of foreign verbs and deverbal nouns-rossianisms in different terminological systems have been considered. The structure and way soforming processual (deverbal) adjectives which de note passive and active abilities have been analysed.

Key words: Ukrainian language, scientific and technical terminology, the verbs with similar root, the deverbal nouns, the rossianism, the deverbal adjectives which de note active and passive ability, the semantics and the functioning.